

АНТОН ГАЙДУК

Конотопот над Ёзучем

АНТОН ГАЙДУК
Конотоп над Єзучем

«Издательские решения»

Гайдук А.

Конотоп над Єзучем / А. Гайдук — «Издательские решения»,

ISBN 978-5-00-507464-5

Все, що може створити людина, вона може його і зруйнувати. Городище біля Конотопки стояло майже чотири століття (від XIII до XVII). У 1640 році поляки укріпили його земляними валами і окопами, звели дерев'яні споруди. Через два роки, а може і через три роки великої праці, постала неприступна фортеця Конотоп. Та вже у 1663 році жадоба помсти привела короля Польщі під конотопські мури. Він привів військо польських жовнірів і найманих німецьких рейтерів, які руйнували і палили.

ISBN 978-5-00-507464-5

© Гайдук А.

© Издательские решения

Содержание

I	6
ЧАСТИНА ДРУГА	16
ТОРГОВІ ШЛЯХИ	17
I	18
ЧАСТИНА ТРЕТЯ	26
ВЕЛИКІ ПРОТИСТОЯННЯ	27
V. Заснування колегії у Києві	28
Кінець ознакомительного фрагмента.	32

Конотоп над Єзучем

Антон Гайдук

© Антон Гайдук, 2019

ISBN 978-5-0050-7464-5

Создано в интеллектуальной издательской системе Ridero

I

КОЧОВІ НАРОДИ

На високій скелі над морем стояв кремезний чоловік з довгим чубом та величезним списом у руках. Внизу, у нього під ногами, шуміло синє море. Хвилі били у підніжжя скелі і котились назад. Морські чайки безупинно зойкали: чи то тужили за загиблими у морі, чи закликали сміливця у мандри по водах. Безкінечна широчінь моря притягувала погляд.

Чоловік на скелі повернув голову убік і вдивлявся у степ. Його тіло, до половини голе, засмагло на сонці до чорноти, м'язи на грудях та на руках напружились і вигравали силою, русе волосся випалило нещадне сонце пустель і зробило його рудим. Лише очі не змінились. Сірі та лагідні – вони були біля нічного багаття; сірі та жорстокі – під час битви. Це був скіфський воїн по імені «Скіф». Він прощався із морем, прощався зі степом.

По північному узбережжі Теплого моря, яке у грецьких писаннях називалось «Понт Євксинський», а пізніше мореплавці назвали Чорне море, розстигались степи від Дону до Дніпра (стара назва Борисфен). Ковилі в зріст людини вкривали ці степи суцільним килимом. Від вітру ковилі шуміли та гоїдались, утворюючи хвилі на поверхні, мов у морі. Ці степи для кочівників-скіфів були і домівкою, і державою. Та зі Сходу, від великої ріки Ітиль (нині Волга), прийшли орди азіатських кочівників, що називали себе «готи». У безперервних сутичках «готи» тіснили скіфів, забрали їхні отари та гурти худоби. Скіфи відступили за Дніпро. Люди гинули, залишився невеликий загін.

Мудрий та відважний вождь скіфів «Скіф» повів залишки свого племені від Дніпра до річок Інгулець та Рось, а далі рушили на північ, де стояли первозданні ліси, а болота перекривали до них підступи. Нові завойовники степів «готи» пересувались на конях і на верблюдах. Вони на гарбах везли збіжжя, дітей та жінок; гнали отари овець, кіз, гурти коней та буйволиць. Їх зупинили ліси та болота. Готи декілька століть кочували по степах біля Понту Євксинського.

Південно-східну Європу називали Велика Фракія, яку населяли «варвари». Під назвою «варвари» у ті далекі часи підрозумівались «бородаті воїни» з низькою культурою. На берегах Середземного моря жили греки або елліни, що розселились за Балканськими горами на грецькому пів-острові.

Греки належали до арійської раси – це люди білі тілом з блакитними очами, русим волоссям на голові. Свою культуру вони здобули від египтян, фінікійців, вавилонян.

За Кавказом, серед пустель, в епоху Вавилону, виникла держава Персія, яку населяли люди європейської білої раси – арійці. Раніше арійці заселяли більшу частину Європи, та згодом частина їх перейшла у Малу Азію. Перси жили громадами, згодом у них з'явилися свої царі. Вони поклонялись сонцю та вогню. Персія зміцніла, як держава, і поступово підкорила інші держави Малої Азії. Персидський цар Кір ходив війною на греків. Та греки розбили його військо на Марафонському полі біля міста Атен (Афіни). Та цар Кір зібрав ще більше військо (до двох мільйонів воїнів) і через Босфор знову рушив на греків. Відбулося декілька битв на землі і на морі, де перемогли греки. Загарбницькі війни приносили Персії великі багатства та безчисленний полон або рабів.

Згодом Македонський цар Олександр зібрав грецьке військо і рушив на Перську державу. Персія скорилася, за нею були підкорені Сирія, Вавилон, Єрусалим, Єгипет та інші держави Малої Азії. Після смерті Олександра, велика держава розвалилась. Її поділили між собою його полководці. Безкінечні війни на території Малої Азії приводили до мішанини різних народів.

Так греки змішались із азіатами і стали подібні до семітів (араби, вавилоняни). Держави руйнувались, раби різних племен тікали у пустелі, утворювали орди кочівників. Кочівники мали отари овець, табуни коней та верблюдів, вони шукали випаси для худоби. Біля земель персів, на півночі, височів Кавказ. Попід Кавказькими горами, по вузькому узбережжі Каспію, кочівники пробирались до степів біля ріки Дон. Тут було вдосталь їжі для овець та іншої худоби.

По Візантійським записам у II столітті по берегах Чорного моря у степах кочували племена «готів». Це були дотепні люди, із високими військовими здібностями. Всі чоловіки були воїнами, білої раси з рудим чубом на голові. У Візантії готів називали дикими «скіфами». У IV столітті нашої ери їх витіснили гунни, що йшли зі Сходу.

Готи перейшли ріку Дунай, підступили до кордонів Візантії, розбили імператорські війська під містом Адріаполем. У битві загинув імператор Валент. Візантія витіснила готів у провінцію Єлладу; кочівники розграбили Єлладу і набрали полон. Полководець готів «рекс Аларік» повів своє військо на Італію. Італійський імператор Стиліхон загородив їм шлях на Рим. Та впертий рекс Аларік три рази кидав воїнів на штурм, прорвав оборону і рушив на Рим. Рим відкупився від «варварів» великим викупом та готський «рекс» (полководець) вимагав титул головнокомандуючого Рима, а для готів земель. Рим не дав згоди, тоді готи у 410 році взяли Рим штурмом та розграбили. Готський ватажок Аларік був перший «варвар», що підкорив «Вічний Рим». Рекс Аларік помер у 34 роки. Його поховали на дні великої річки. Спочатку воду відвели, а потім пустили по руслу назад.

Грецькі записи свідчать, що «гунни» об'єднували різні племена у одну общину, яка не мала релігії та існувала без расової нетерпимості. Про напади військових загонів «гуннів» згадують літописи багатьох держав Малої Азії. Це – Месопотамія, Армения, Сирія, Фракія, Македонія. Гунни витіснили готів із степів Причорномор'я. Після IV століття нової ери гунни з'явилися біля кордонів Візантії. Багата християнська держава платила гуннам данину.

Вождь гуннів Аттіла заснував свою державу на землях Угорщини, а столиця стояла на річці Тиссі, де він і помер. Мова гуннів схожа із монгольською та французькою. У багатьох словах просліджується однаковий корінь. Гунни змішались із корінним населенням Угорщини.

II

РОССИЧИ

Ріка Рось тече із Заходу, впадає у Дніпро. Недалеко від ріки-велетня Рось повертає на північ. Вода у її руслі тече на північ, вода у Дніпрі тече на південь. Весною Рось розливається, захоплює велику заплаву і утворює озеро. Біля Росі глухі ліси відступають, а соснові урочища розкидались по обох берегах. На високих кручах ростуть дуби, липи, вільха. Між лісами на полянах видніються нивки зораної землі. Один дуб, на вершині кручі, стоїть без верху, а на стовбурі іскусний майстер різцем вирізав образ бога Сварога. З роками стовбур почорнів, але можна розгледіти і випукле чоло, і дві глибокі зіниці. Ліве око примружене, ніби у лучника. Роздуті ніздрі прямого носу, як у россичів, нагадують тура-зубра, що чутливо ловить пахощі степу. Вуси злились із бородою, сім прядок ховаються під корою. Руки Сварога переходять у товсті сучки, а ноги зливаються з корінням. Вогняний бог «Сворожище» дивиться із гущини дубу на зароські степи. З півдня від Дніпра, Інгульця та Інгулу далекі степи підходять до Росі великими галявинами, по яких протоптані степові стежини. На галявини заходять вільні коні-тарпани, тури з рогатими головами і горбатими спинами, степові кози і олені, шукаючи водопій.

Чим далі від Росі, тим степи ширшають. Чорна земля з лісами змінюється степами. Із степів на роські землі постійно накочується лихо. Ворог потаємний, приходиться зненацька.

Це може бути окремий загін, а може бути ціле військо. Вони грабують та беруть людей в полон, щоб продати у рабство купцям на торжищах. Над слов'янськими племенами, що розселились по Росі і по її притоках, висіла загроза винищення. Люди гуртувались, городили

«городи», утворювались на підступах до роських земель «слободи» із озброєними загонами росичів і не пускали степняків. Їм була «дорога» земля прашурів.

Протилежний лівий берег Дніпра не зазнавав такого «лиха». Там ліси і великі ріки – Самара, Ворксла, Псьол, Сула, Супой. Між ріками – болота та трясовини. Для кочівників там нема ходу. Росичі держались своїх земель, своєї ріки – Рось і могил своїх одноплемінних людей. Земля росичів – малого племені – лежала найближче до степів. Росичі жили на межі із степами. Степи – це чужа земля. Звилиста Рось-ріка часто міняє тихі заводи на стрімку течію.

На північному березі розкидані соснові ліси, між ними невеликі галявини. Тут росичі «городили» городи, де оселялись їх роди. Дерев'яні хати ставили в один ряд, посередині утворювалась недовга вулиця. Круг поселення ставили високий тин (частокіл), копали глибокий рів, що весною заповнювався водою. Ворота високі та вузькі, відкривались наружу. У ворота могла проїхати гарба або віз з кінями. Всередині перед воротами стояла дерев'яна стіна, як перепона для нападників. Через рів перекидали дерев'яний міст, що стояв на «козлах», це давало можливість його розбирати при потребі.

Хати ставили широкі та низькі з вузькими віконцями. Всередині на земляних долівках ставили піч із дикого каменю.

Покрівля мала отвір для диму, а стелі не було. Сажа осідала на покрівлю і на стіни. Сажу змیتали два рази на рік, весною і на зиму. Всередині хати під стінами ставили лави-лежанки, на них сиділи та спали. Далекий закуток перекривали помостом, це – полаті, де могли лягти до двадцяти душ. Для господаря відгороджували від глухої стіни перегородками кімнату. Для жонатого сина теж відгороджували таку ж кімнату. В укріпленому «городі» жило до двадцяти родів. «Городи» були кріпостями. На межах насипали високі могили зі спаленими покійниками, зверху ставили стовпи або кам'яні брили.

Поряд із росичами, на притоках ріки Росі жили інші невеликі племена і називались своїми іменами: ростовичі, бердичі, коничі, ілвичі, россавичі. Між ними простирались соснові ліси. Дороги в лісах закидали навмисне деревами та чагарником. Утворювались «завали». Це захист від кочівників. У «городах» за головного був «Князь-старшина». «Князь» – слово давнє і означає – той, що охороняє очаг – вогонь». А коли хтось із роду відходив із «городу» на вільне життя, то його називали «ізвергом», що означає відторгнутий від інших.

Коли степи висихали, відкривались шляхи для кочових народів. Племена на межі із степом постійно чекали нападу, безперервно проглядали степ. Городи-кріпості, де жили роди, росичі ховали у лісах, подалі від річки Росі, а слободи ставили на високих берегах. У слободах ставили декілька хат для охоронців воїнів, та декілька комор для військового спорядження та запасів їжі. Невелику площу огороджували частоколом і викопували рів. Стояла висока вежа, з якої оглядали степи за річкою. Коней тримали окремо.

Неподалік у вибалках огороджували відкриті загоны, в яких коні стояли лише взимку. В інші пори року вони були на випасах. «Слободами» називали такі стійбища через те, що тут жили росичі, яких звільнили від робіт у городах, бо вони ставали воїнами. Слобожани заготовляли для себе їжу полюванням, виготовляли шкіри для одягу та взуття. Але хліб, тканини, масло, посуд, овочі їм поставляли із городів.

Слободою управляв воевода, тут проживало до п'ятидесяти воїнів. Вони проходили виучку і військову перевірку, мали зброю: луки і стріли, списи із металевими накінечниками, шаблі, сокири. Воїни слободи хитрістю та витримкою перевершували звіра. У слов'янських родах всі чоловіки були воїнами, тож у слободах були і підлітки.

Степ проглядали із високої вежі. Тут Рось-ріка протікала по низені, на протилежному березі був степ. Тут у степу, у Туровому урочищі, знаходився постійний дозор. Дозорна вишка знаходилась на вершині високого в'язую. На вершок дерева лізли по канату, там був прилаштований сухий хмиз і смолянистий віхоть. Димом сповіщали про небезпеку.

Тут, у Туровому, постійно жило сім россичів. Їх житло було під землею у вигляді нір і мало два або три виходи далеко від в'язу. Для спостерегачів держали коней, що паслись в урочищі під наглядом пастуха. Коли помічали степовиків, то зв'язковий на коні мчав у слободу.

II

НАПАД ХАЗАРІВ

Увечері, коли заходило сонце, молодий россич Данко помітив напарника на в'язі. Він помітив у степу вершників, що рухались на конях із півдня, і сповістив униз. Крадучись у високих ковилах та у чагарниках, двоє россичів рушили у розвідку, дійшли до струмка. Вони вивідали, що коні паслись у вибалку і їх було до сотні, поблизу ночували люди. З таким повідомленням послали Данка у слободу. Він сів на коня і помчав до річки Росі. До слободи прибув князь-старшина. Він просив у воеводи людей для оранки землі під посіви зернових. Воевода Всеслав упиравля, говорив: «Степи сухі, та поки тихо. Але ця тише не перед добром. Степові люди підступні, вичікують, коли ми розслабимось. Я не сплю вже декілька ночей, відчуваю нутром, що поряд чагує небезпека».

Під вечір Всеслав дав наказ робити вилазку у степ. Россичі миттєво вдягли потрібний одяг, розібрали зброю. Вони по драбинах збирались на частокіл, з'їзджали по гладко-обдертим жердинам і стрибали через сухий рів.

Гурт россичів-воїнів біг до броду через річку. Третина із них завершила до вибалка по коней. Коней нuzдали, в роти запихали залізні удила, за уші закидали реміння. Кожен брав по три коня. Табунщики провели воїнів до переправи, у човен зложили зброю. Першого коня ласкою понукали зайти у воду. Решта пішла сама. Коні були привчені до переправ, вони вільно клали голови на воду і пливли.

Вершники сповзали у воду із спини коня, держались за гриви із тієї сторони, де відноситься течією, щоб не затягло під коня. Вночі чорна вода Росі спінилась.

Коли переправились, зупинились і чекали в степу знаку. Попереду, забираючи вправо, почулось: «К-оо!» Це крик сови весною, а восени буде інший окрик, то і у россичів буде інший. Піші воїни переправились першими і йдуть широким кроком до сторожової вишки у Туровому урочищі. Піших догнали вершники, з двома кіньми на повіді у кожного. Весь загін Всеслава на конях помчав у степ за головним, відпустивши повіддя. Зброя, мов би зрослась з воїном в одне ціле. На правому передпліччі висів сагайдак із стрілами, а з ліва кріпилась шабля або секира. Біля сідла прилаштований лук у кожаному капшуку, з одного боку, а з іншого – дротик і спис із металевим накінечником.

Попереду з темноти з'явилась постать на коні. Це був посильний із постійного дозору в урочищі. Він доповів воеводі про появу степовиків. Це був чималий загін хазар. Вони зупинились біля невеликого струмка, розклали багаття, на триногах повісили казани, варили м'ясо. Коней було більше, ніж воїнів-хазар. Степовики брали із собою у дорогу підмінних коней і гнали молодняк для м'яса. Людей приблизно нарахували до ста чоловік. Коні із пастухами були на нічному випасі, а хазари спали, вмостившись біля декількох згарищ.

Згряя вовків від самого Дніпра ішла по слідах хазарського загону. Кожний степовик брав у дорогу трьох коней, на яких їхав по-перемінно. Невеликий гурт молодняка гнали пастухи позаду. На нічних зупинках забивали на м'ясо молодих телят.

Згряю вела стара вовчиця, яку ще малим цуцням підібрали люди і вона виросла у теплому хліві разом віз скотиною. Молочний аромат телят розпалював її голод. Уже декілька ночей згряя живилась лише залишками після ночлігу хазарів. Цю ніч вони обступили коней із усіх боків. Коні скупчувались, утворювали коло, посередині був молодняк. Задніми ногами кінь бив не озираючись, відчуваючи нападника шкірою, також міг нанести смертельний удар переднім копитом. Гарцюючи, гурт коней відступав униз по вибалку. Хазарські пастухи, сидячи на конях, спали, під ними коні рухались самі за гуртом. Стара вовчиця перша завилала,

задравши морду уверх, за нею вся згряя повторила. Потім вона накинулася на відстаючого коня, за нею знахабніли самці.

Воєвода Всеслав підняв руку з нагаєм, загін зупинився. Десь збоку, у напрямку вибалка і струмка, чулось виття. Там були коні. Всеслав вказав держакон в тому напрямку. Тихо відділилось від гурту п'ятеро, стримуючи коней, рухались на високі звуки виття. Та ось один із них завив по-вовчому, інші повторили. Звук не відрізнявся від звіра, вухо людини не чуло різниці. Але вовки та коні відчують відразу, що то голос людини. Хазарські коні захропли, вожак вирвався із кола і помчав. Великий гурт коней побіг у глибокий вибалок. Згряя вовків кинулася за молодняком, вони відбили молодого жеребчика. Коли він упав на пердні ноги, зголодніли вовки гуртом насіли на свою жертву. П'ятеро россичів доганяли свій загін. Справу зроблено, коней відігнали, хазари залишились без коней, основних помічників.

Загін россичів перебив сплячих хазар. Почало світати, россичі збирали зброю та одяг чужих, незнаних людей: невеликі на зріст, темнолиці, на голові чорне пряме волосся, на голих тілах проста одежа із козячих чи овечих шкір, а в казанах – конина. Кочові племена, що так нещадно винищували слов'янські народи, були набагато відсталіми від них майже в усьому.

III

БИТВА БІЛЯ РІЧКИ РОСЬ

Охоронний загін россичів зненацька напав на хазар і перебив їх, а коней пригнали у слободу. Невеликі загопи степовиків часто з'являлись біля Рось-ріки. Слобода відгонить їх своїми невеликими силами. Якщо з'явиться ціле військо кочівників, то треба мати для битви теж більше воїнів. Воєвода Всеслав поїхав у «городи» до князів-старшин просити чоловіків на виучку у слободу. Далекі поселення відмовлялись давати молодь, виправдовуючись оранкою землі, полюванням на звіра. Із семи городів людей прислали п'ять, а із двох – зовсім відмовились.

А князь-старшина Павич з'явився у слободі та й забрав чоловіків назад для пахоти. Всеслав зустрівся із старим «відуном» Колотом, який робив заговори та умів побачити будущину. Він бачив скорий напад із степу. У слободі чоловіки займались військовою виучкою, навчались управляти конем ногами, стріляти із лука, стоячи в сідлі; або бути дворукиим – в одній руці меч, в іншій спис.

Слобожани самі заготовляли їжу: м'ясо, рибу, сири, хліб. Тут були майстри по пошиву одягу із шкіри, шили постоли-калиги з довгим ремінням, ковпаки-шапки з плоским верхом під шоломи, безрукавки із козячих шкір шерстю уверх.

Була середина літа. Воєвода Всеслав висилає у степи до високої могили невеликий загін на вивідини. Їхали, не кваплячись, минули Турове урочище і далекий дозор на в'язі. Через три дні були біля степових ідолів, висічених із сірого каменю. Склавши худі довгополі руки на животі, ідол тупо дивиться у степ. Його ноги вросли у землю по коліна. Він тут стоїть тисячу років. Ще через тисячу він угрузне по саму голову.

Загін заглиблювався у степи, дійшли до річки Інгульця, де стояла висока могила, на ній орел змостив гніздо. Розмістились під високим спуском, старший із двома слобожанами піднялись на вершину могили, вели огляд далеко у степ, чатували і в день, і в ночі. Проїшло майже два тижні, та одного дня зверху помітили неясні рухи у степу, де небо зійшлося із землею. Неясні сірі хмари рухались, згодом виступили обриси довгої низки вершників. Це були хазари. Дозор послав першого вістового сказати: «ідутъ хазари».

На могилі продовжували спостереження, потім послали другого вістового зі словами: «іде військо до двох тисяч воїнів і обози». Вістовий мчав без відпочинку. Коней міняв, бо взяв трьох. Від могили до слободи дістався за три дні, всіх коней «загнав». Через день примчав

другий вістовий. Звістка про хазар у «городи» передавалась через «чорні дими». Запалили на високій вежі багаття, кидали мокре гілля, шкі, трухляве дерево. Дим підіймався чорними клубами.

Потім запалили у себе вогонь каничі, ілвечі, ростовичі, бердичі, житичі. Слобожани зі списками, на яких висіли віхті чорної шерсті коней, поїхали у «городи». Слов'янські племена точили мечі, списи, саблі, секири, ножі. Військо россичів стояло за рікою, за бродом.

Із десяти родів, лише вісім прислали людей. Хазарська орда стала великим станом у Туровому урочищі. Загін вивідників доповів воеводі про справжній стан хазарського війська. Прибуло до трьох тисяч воїнів-вершників, до п'яти тисяч коней, великий обоз. Гарби накриті войлоком, колеса у зріст людини. Вози поставили стіною круг стану. Коней пустили на пашу, табунщиків-хазар нарахували триста чоловіків. У стані господарювали жінки і раби.

Слобожани за ніч на полі битви набили гострі палі, низькі до половини стегна; їх закривала висока трава. На ранок піші воїни стояли рядами позаду кілля. На окраїні лісу вершники-россичі стримували коней. На них насувалось хмарою хазарське військо. Воно рухалось широким тугим вигином. Слов'яни приготували луки і стріли, довгі списи; чекали зближення.

Хазари зупинились, на поле битви виїхав вершник у чорному залізному панцері. Він підняв коня на задні ноги, примусив його пройти до сотні кроків і підняв списа, вимагаючи єдиноборства. Від россичів виїхав воїн у кожаних доспіхах і у шоломі із черепа тура. Два воїни зійшлися на списках. Спис россича ударив у груди хазарського коня.

Кінь упав, а хазарин зіскочив на ноги і вихопив меч. Россич уже був на ногах, він ударив хазарина першим, той упав мертвим. У хазар забили у великий бубон і протяжно загарчали «роги». Хазари посунули на поле битви, розлилося багатоголосе: «Харр, харр!» Час зупинився, все зникло у небуття, навалювалось непідвладне, нестримне та жорстоке «дихання степів». Із свистом та вищанням чулось лише: «харр, харр!»

Россичі пускали стріли у вершників, перші ряди хазар наскочили на гострі палі і повернули убік. Із лісу вискочили слобожани, вони стояли на стременах, в обох руках була зброя. Вони рубали, сікли, кололи хазар і хазарських коней. Степові люди народжуються і помирають на конях, вони не знають шеренги, а їздять табуном.

У перший день хазарське військо повернуло назад, відступило табуном. Піші воїни-россичі ходили по полю і збирали стріли. Перед боєм кожен стрілок повинен мати до сорока стріл. У слобожан мало було убитих, а все – поранені у шию або у лице, бо степовики були відмінні лучники.

Воевода Всеслав розумів, що йому не вистояти зі своїм малим військом проти великих сил хазар. Згадав він і попереднього воеводу, що тридцять років назад стояв тут проти степовиків гуннів. Йому теж не дали чоловіків князі-старости у слободу на виучку.

Степовики розбили загін воеводи, пограбували городи, забрали у полон людей. Та княжий суд обвинуватив воеводу у зраді і убив.

Всеслав думав важку думку. Він прийняв небезпечне рішення. На другий день піше військо россичів стояло біля гострого кілля, а кінний загін – біля лісу. Із Турового посунули хазари великою силою. Лише два хани вели свої полки. Третій хан із своїми полками лишився у стані із обозом. Хазарська кіннота кинулась на піших россичів. Перший ряд наткнувся на перешкоду, коні ламали ноги, падали; задні налітали на них. Лише останні оговтались та повернули коней убік. Атака захлинулася. Піші воїни відступили через Рось у ліси.

Кіннота під командою Всеслава, забравши із слободи зброю та їжу, теж відступила у ліси. Воевода мав свій план війни з хазарами, але в ньому «городи» були жертвою.

У Туровому урочищі троє хазарських ханів радились, як краще грабувати цей край, коли військо не вийшло на битву. Кожен хотів бути за старшого хана, хотів влади. Врешті хазари розділились, хани повели свої полки на слов'янські племена окремо один від одного. Охороняти великий обоз залишився старий хан, якому виділять частку награбленого.

Хазарська кіннота хана Егея переправилась через броди ріки-Рось, пішла лісом. Дороги не могли знайти, бо її не було. На землях, на межі зі степом, люди дороги закидали зрубаними деревами, хмизом; робили «засіки».

Хазарські коні, не привчені до лісу, товклися на одному місці, лякались боліт. Вершники вели коней, шукали людські поселення. «Городи», укріплені частоколом, стояли на полянах, поряд на нивах ще дозрівав «хліб» – пшениця, ячмінь, овес. Високий гострий тин та рів із водою не підпускали хазар. Хазари лізли на верх огорожі, вибивали ворота. Слов'яни чинили опір – лили гарячу смолу, били списами і шаблями. Та хазари долали опір, вривались у «городи», палили, убивали людей і грабували.

«Хліба» на родючих росських землях стояли стіною, важкий колос із зерном звисав з високого стебла. «Хліб» дозрівав. Хан Егей став на ніч біля розореного і спаленого «города». Коней пустили на ниву, де дозрівав овес. Цілий вечір хазари палили багаття, варили вариво, раділи багатій здобичі.

Росичі непомітно оточили сплячий стан. Коней забрали і погнали у ліс до озер. Коні боялись нічних лісів, їх рубали і убивали списами, решта розбігалась. Хазарин без коня не був воїн. Військо Егея було посічене і порубане. Хана Егея спіймали і люто скарали: дві берези нахилили, прив'язали тіло за руки і ноги до стовбурів і відпустили. Слобожанський військовий загін воєводи Всеслава мав вершників і піших воїнів. Постійний стан знаходився за болотами у лісі, сюди без проводиря не дістатись.

Своє військо воєвода розбив на сотні, назначив старших. У різних місцях росської землі у засідках сотні севруків чатували на хазар, нападали першими.

Степовики на конях не уміли вести бій у лісах. Россичі перемагали. Сотня була у засідці на землі ільвичів. Раптом по землі прокотився низький гул. Це у кріпості гуділо «било», звало на допомогу. Сотня россичів пішла на звуки. На галявині у житах паслись хазарські коні. «Город» стояв під лісом, хазарські вершники оточили його з усіх боків.

Під частоколом на знаменитому аравійському скакуні-балані сидів уславлений хан Шамоел. Вітер розвівав червоно-жовте полотнище із шестикутною зіркою-відзнакою непереможного хакана. Цей хан брав кріпості по-своєму. Хазари на конях і піші оточували кріпость, рів закидали хмизом, гіллям, щитами, робили міст і лізли всі одночасно на частокіл. У середині кріпості всі врізали, далі грабували.

Але цього разу з лісу на хазар наскочили россичі на конях з мечами. У хазар лише частина війська була на конях. Піші хазари гатили рів, інші вже перелізли через тин у кріпость.

Хазари не чекали нападу, коні скупчились у табун. Ліс тісний, в лісі кіннота не має сили. З іншого боку від засіки, поспішала інша сотня россичів. Воїни з вигуками: «Рось! Рось!» вискочили на нежagini ниву. Хазари ловили коней у житі. Тут і полягли коні і хазари. Хан Шамоел бачив загибель своїх полків. Тут перемагала прозорлива хитрість слобожанина-воєводи, яка у лісах під «городами» явила свою доблесть і безпощадність. Стріла лучника влучила у груди непереможного степового «хакана».

Аравійський кінь-балан у золотій упряжі без вершника кидався у різні сторони, але далеко не біг, все крутився біля мертвого хана. Балан, кінь розумний арабської крові, прив'язувався до господаря надовго і пам'ятав його ласку, догляд, солодоці.

У лісі для коня, мов у неволі, не вистачає простору і твердої землі під ногами. Сотник слобожанської сотні Ратибор тихо підходив до балана, ловив погляд його диких чорних очей, ласкаво називав його росськими іменами: «ти – орел, ти – могутній турище, ти – сонце „красне“, ти – сирітка моя, іди до мене, я тут». Це була молитва-заклинання, що знали слов'яни, приручаючи любу худобину. Ратибор погладжував коня по шії, по боках, доки той більш-менш притих. Та враз Ратибор злетів на коня, натіг вудила, кінь закрутився на одному місці, але вершник із силою стиснув ребра коня ногами у жовтих «калигах». Кулак мов молоток, опу-

стився на голову поміж ушей. Повід розривав рота і кінь завмер, слухаючи накази вершника. На ньому сидів «повелитель».

У Туровому урочищі третій хазарський хан чекав вістей із зароських лісів, щоб рушити і собі за Рось-ріку грабити «городи».

Хан Суніка сам хотів вести своїх воїнів на багаті землі россичів, кожний із них хотів повернутися з багатою здобиччю. Та прийшла страшна звістка про загибель його союзників. А найстрашніша звістка була про невловиме роське військо, яке не розбите і має скільки воїнів, скільки дерев у лісі, і у кожного по троє коней. Хан Суніка з'явився у слободі над Россю з невеликим загоном хазар і запросив миру у воеводи Всеслава. Хан хотів одержати викуп за те, що вони не стануть більше воювати цього літа. Так робило багато держав по берегах морів. Вони давали «варварам» викуп і ті відходили без війни, але приходили знову.

«Старий лис» – хан Суніка не обіцяв більш не з'являтися. Воевода викупу не дав, хан відїхав незадоволений. Всеслав не поберег роської крові. Россичі хотіли слави. Хазарські полки хана Суніки з велитким обозом залишили стан у Туровому урочищі. Гарби, нагружені різним збіжжям, пораненими, жінками і рабами, вирушили у дорогу. За обозом табунщики гнали коней і молодняк для прокорму. Воїни-хазари на конях їхали по-переду і позаду довгої валки степовиків.

Хазари у роських землях зруйнували майже всі «городи» -кріпості. Чоловіки залишились лише у слобожанському війську, яке повернуло назад полон. Це були жінки та підлітки. Всеслав стояв біля вчорнілого бога Сварога і говорив до нього, як до справедливого порадики: «Я приніс у жертву городи-кріпості свого краю, але зберіг чоловічий рід свого племені. Ніхто із хазар не повернувся із лісів, всіх перебили. Тепер ворог просить миру. А що скажуть мертві? Хто про це відає? Земля просить відмщення».

Як тільки у слободу дійшла звістка, що хазари рушили, Всеслав із загоном пустився навздогін хазарам. Охорону, що рухалась по заду, перебили, коней забрали і погнали до Росі. Постійні сутички хазар і россичів виснажили втікачів, військо перебили, лишився обоз. У хазар розпочався голод і безвіддя, а потім хвороби. Россичі не пускали хазарських коней на випаси, коні охляли. У останній сутичці із россами загинув старий хан Суніка. До воеводи, до россичів прийшла «слава».

На згарищі своєї кріпості сидів князь-старшина Сивоус. Він залишився живий, бо у липових дібровах займався бджолами. А чим ще може займатись стара людина, що прожила вісім десятків? З ним було двоє правнуків, Ярилко та Минько. Вони жили у овшаннику, рибалили на озері. Додому збирались лише на жнива. Але одного дня по низовині потягло димом.

Сивоуса ніби шпигонули під бік: «Це степовики!» Щоб пересвідчитись, він лягав на землю і тулив вухо до зеленого пагорбу. Земля гула, це біжать коні, а іншого разу земля стогнала, це на одному місці іде бій і коні топчуть землю. Сивоус заплакав, думав спокійно доживе до кінця свого віку, але ще одне лихо треба пережити.

Хазари поपालять і пограбують, і підуть. А як же врятувати рід, щоб не зник, а продовжувався. Сивоус обіймав правнуків і мовчав. Вони переждали і повернулись на згарище. Діти кричали: «Мамо! Мамо!», а дід копав могилу. Увечері сиділи під недогорілим чуланом, дві собаки прибулились і лежали тихо, а дід пригортав двох підлітків до себе, гладив по русих чубчиках та наказував: «Треба іти на Прип'ять, далеко у ліси, чуєте – на Прип'ять!»

IV

ПОХІД НА ВІЗАНТІЮ

За два десятки років після хазарського побоїща Поросся об'єдналось до самої річки Прип'яті. Від Росі на південь слов'янські поселення доходили до Турового урочища, де були чорноземні ґрунти. До роських племен приєдналися інші, менші племена: каничі, ільвичі, росто-

вичі, бердичі, славичі, прип'ятичі. Цей край називали «Заросся», а людей назвали «россичі» або «русичі» Родючу земля назвали «чорнозем». Князь-старшина Всеслав заложив у гирлі рось-ріки укріплення «Княжгород», щоб захистити землю від степових кочовиків.

Землю россичів перетинають великі та малі річки, вкривають ліси та урочища, огороджують болота та прясовини. Не знавши не пройдеш. А хто знає цей край, той за шість днів пройде від Росі верхом на коні до Уж-ріки. Далі на північ розселились теж слов'яни: хвастичі, ірпечі, ужичі, в'ятичі із рік Супою, Трубежа, Остра та Десни. Всеслав біжить думкою вперед і бачить всі народи одної крові об'єднаними. Тоді у россичів буде велике військо і вони зможуть піти війною на хазар і розбити «гніздо» степовиків. А також віднайдуть хазарську столицю Саркел і зрівняють її із землею, як це роблять хазари у завойованих землях.

У «Княжгороді» знаходилося чисельне військо, що постійно займалося виучкою військових навиків. Дозор перемістився далеко у степ, на Могили біля Інгульця. Людей у військо прислали усі без винятку племена, а також – їжу та харч для коней. Воеводою настановлено Ратибора, на ньому була відповідальність за все. Тож він знав, що у них мало зброї. Були у них умільці – зброярі по дереву і по залізу, уміли і руду випалювати. Але цього мало. Ратибор бував на великих торжищах, чув від ремейв, що у них багато заліза, бо ходять вони війною на інших та грабують. Воевода Ратибор задумав похід на Візантію.

Невелике військо, лише вершники на конях, вирушило із князь-городу під командою Ратибора. Дорога проходила по лісах, на восьмий день перетнули ріку Буг. Пішли пагорби. За рікою Дністром земля ще більше збугрилась, пішли межигір'я, а згодом проступили в далечині гори. Дорога вела на південь до Дунаю. На березі біля багаття воїни згадували розповіді своїх пращурів про те, як ромей приходили на землі угличів та тиверців і розорили їх поселення. Та слов'яни об'єдналися і прогнали ромейв. З тих пір вони не з'являлись.

Військо россичів перетнуло кордон Візантійської імперії, рухалось по берегах ріки Гебр. Звістка, що «варвари» напали на імперію долетіла до столиці, «базилевс» збирав військо. По головній імператорській дорозі назустріч россичам рухались загопи військ. Були запеклі битви, але «варварів», так називали слов'ян, не змогли зупинити. На окраїнах Візантії, в області Фракії, стояло укріплення Топер. Воевода Фракії пропонував «варварам» укласти перемир'я і обіцяв великий викуп.

Але слов'яни, або як їх звали тут у Візантії, скіфи, обложили Топер. У фортеці зібрались біженці із прилеглих земель. Це були раби, що працювали на землях, худоба багатих власників, охоронні застави з великої дороги. Ворота закрили, на стінах виставили охорону. «Варвари» підійшли і стояли декілька днів, але не стали брати штурмом фортецю. Вони відійшли до гір і біля ущелини стали табором. У Топері закінчилась вода, розпочався голод і чума. Ромей зібрали військо легіонерів, вийшли із стін і рушили на «варварів», які чекали біля ущелини. Вишколені воїни ромейв у захисних латах пішли на піших росичів, які напівголі з шаблями накинулись на неповоротких ромейв, мов шквал буревію, і скинули їх в ущелину, де добивали стрілами із луків.

Розпочався штурм фортеці. Слов'яни підступили під стіни, вели обстріл із луків, лізли по драбинах на верх. Залишки легіонерів у фортеці здавались у полон. Але «варварів» цікавила здобич. Вони забирали тканини, посуд (мідний, бронзовий, срібний), залізо у будь-якому вигляді; вилучили у ромейв усі підводи та коней і вантажили здобич. Шукаючи у підвалах залізні речі, нападники побачили закутих рабів, у стінах і у нішах теж були прикуті раби. Про це слов'яни чули від ромейв на торжищах, але побачивши таке на власні очі, вони завмерли від жаху.

Росичі збивали з рабів кайдани, шукали по інших підвалах замурдованих людей. Вони врятували п'ять тисяч рабів і забрали із собою, але залишилось більше. Работорговці кинулись закривати ворота на запори, не відпускали своїх рабів.

Слов'яни набрали полон, тут були германці, готи, армяни, маври, перси. Росичі взяти тільки те, чого бракувало у них на Росі. Вони залишили Топер. Він стояв не зруйнований. Звільнені раби, вибравши собі ватажків, згуртувались і кинулись бити наглядачів та господарів. Вони тікали у ліси і там гинули; їх доганяли військові загони і убивали.

Валка навантажених підвід, переправившись через Дунай, взяла напрямок на Схід до Дністра. Звільнені раби без примусу супроводжували багату здобич росичів і їхали на нове поселення у дикі краї «скіфів».

Цей похід слов'ян на Візантію описали ромейські літописці, де зазначили, що вони набрали тисячі полонених. Усіх завойовників, що приходили зі Сходу із причорноморських степів, ромеї називали «варварами». На Візантійських землях осіли: лангобарди, герули, гунни, готи, бесси, сарацини, перси і інші.

У 410 році нашої ери Вічний Рим підкорили готи. Готський ватажок, рекс Аларік, зайняв Рим і розграбив його. Готи розселились по Італії. Базилевс Юстиніан, імператор візантійський, вирішив звільнити Рим від «варварів».

Було зібране військо із піших воїнів – легіонів і воїнів на конях – манікулів. Ромеї рушили берегом, зайняли Ніаполь і Капую. Але Італія збрала морський флот і стала проти Еллади. Візантія розпочала набирати додаткове військо. Із усієї імперії збрали «варварів», що осіли на візантійських землях. Нове військо «варварів» рушило на Рим. Ромеї зруйнували шістнадцять городів. Довголітня війна тяглася вісімнадцять років. Візантія завойовала Рим.

ЧАСТИНА ДРУГА

ТОРГОВІ ШЛЯХИ

I. Шляхи по льодах. – II. Весняний торг на Дніпрі. —
III. У верхів'ях Сули. -IV. Осінній торг на Хортиці.

I

ШЛЯХИ ПО ЛЬОДАХ

Дніпро тече з півночі на південь. Він бере початок в Оковських лісах. Чисельні великі та малі притоки вливають свої води у широке та глибоке русло могутньої ріки. Давня назва Дніпра – «Борисфен». Ця назва зустрічається у грецьких стародавніх записях. З давніх давен по Дніпру проходив торговий шлях, що звався «із варягів у греки».

На початку «нової ери» посунули слов'янські племена із Європи через Дунай, посіли по Дніпру і назвались різними іменами. На дніпровських притоках, Десни та Єзуча, жили сиверяни або севруки. Це був край диких вікових лісів, боліт та озер. Чим ближче на південь, тим більше ліси відступають, розпочинається смуга лісо-степів, яка переходить у степи.

Деснянські землі називались Сиверські, старослов'янське слово «сивера» означає «холод».

Холодні зими цього краю спонукали слов'янські племена спуститись по Дніпру на південь до моря. Згідно із археологічними розкопками відомо, що на берегах Чорного моря у степах кочували племена «скіфів», а греки називали всі народи, що жили по Дніпру «Скифь Великая». Слов'янські племена, що посіли по Сейму, назвались «севруками». Вони зазнавали нападів та розорення кочових тюрських племен. Слов'яни утворювали загони воїнів та чинили опір. Очевидно, що слово «севрук» означає «ваоїн».

Ріка Сейм має велику протяжність. Вона бере початок на плоскогір'ї «Донецький кряж» та відділяє Сиверську землю від степів. Зима тут лягає рано та надовго. Морози лютують з вітрами та хурделицями.

Ріки та озера промерзають, аж до самого дна. Сніги спресовані вітрами, утворюють твердий настил. Це дає змогу їздити без доріг. Племена жили громадами, займались мисливством та рибалкою.

На місцях мисливських стійбищ виникли поселення. Люди згодом від землянок перейшли до помешкань із дерева. Навчилися ставити печі з димарями на покрівлі.

Поступово людина підіймалась на вищий ступань розвитку, прилучалась до культури; змінювався добробут та розширювався кругозір. Утворювались хутори, слобідки, села. Таким значущим змінам допомагала торгівля. Завдяки торгівлі людство досягло великих здобутків у різних сферах життя. У IX-X століттях з півночі по Дніпру прибули завойовники-варяги із Новгородської землі, що біля озера Ільмень. Вони підкорили на своєму шляху городи: Смоленськ, Любеч, Чернігів, Київ.

Утворилась держава «Київська Русь». Князі-варяги вели війни з кочовими народами, які грабили їх землі, а також ходили у військові походи і підкоряли далекі землі. Вони ходили війною на грецький город Царгород. Князі укладали перемир'я, вимагаючи великих привелеїв для руських купців. Торгівля з іншими державами підносила «Київську Русь» до рівня високорозвинутої держави. Київ став багатим торговим і культурним центром колишньої Скіфії. Уже в X-XII століттях княжа доба досягла «квітучої пори». Від греків Русь прийняла православну віру. Чужоземні майстри побудували у Києві церкви і монастирі.

Стародавній Чернігів, що стоїть на Десні, підлягав київським князям. З півночі, з далеких земель, їхали купці на великих ладях з дорогоцінними товарами та з охороною із варягів. Біля Чернігова зупинялись для ведення торгу. На березі під стінами міста утворювались торгові ряди. Із Сиверської землі із мисливських стійбищ, які були розкидані по чисельних притоках річки Десни, прибували сиверяни із своїм різноманітним товаром. Це були кожі великих диких тварин: лосів, буйволів, турів, зубрів, оленів і вепрів.

Мисливці із далеких глухих лісів везли шкіри диких звірів: ведмедів, вовків, росомах, бобрів, лисиць, куниць, зайців, білок. У поселеннях біля річок на продаж заготовляли рибу. У природних водоймищах сила-силенна риби різних видів стояла темною хмарою під водою. Із лози наші пращури в'язали кошулі, стара назва «в'язучі», ставили по-під берегами. Риба сама набивалась до «в'язучів». Рибу сушили на гілках дерев, суху везли на Чернігівське торжище. Одна і з приток Сейму отримала назву «Язучая», а згодом поляки назвали «Єзуч».

З далеких часів люди призвичаїлись збирати дикий мед. На Сіверщині липові угіддя зустрічались найчастіше. Мед і віск були цінним товаром при обміні товарами на торжищах.

Зимою, коли річки замерзали, а льоди «входили в силу», сиверяни збирались в дорогу, щоб їхали до Чернігова і міняти товар на товар. Дороги проходили по льодах річок. Сиверяни-мисливці використовували для переїздів собачі упряжки. Собак заводили особливих порід. Це були сірі «вовкодави», або білі собаки-лайки. Сани робили із довгих сухих жердин. Поклажу в'язали відповідно до виду шкір. Погоничі собак мали одяг із хутра, а взуття виготовляли із шкір ведмедів або буйволів.

Поселення Глухів виникло із мисливських стійбищ у глухих лісах на берегах річки Єсмані, притоки Клевеня. По водах Клевеня люди добирались до городища Путивль, що з IX століття уже стояло на високому березі Сейму. Цей зв'язок приводив до обміну товарами між людьми. Путивльські купці їздили на торжки у Чернігів і на річку Торговицю. Глухівські мисливці теж займались торгівлею.

П«ятеро собачих упряжок, навантажених шкірами і пушниною, виїхали із Глухова на світанку. Кожні сани тягли більше десятка собак. Погоничі бігли поряд, махаючи довгими рогатинами. Їхали по льодах річки Клевень, що впадає до Сейму (стара назва «Семь»). Річка Клевень, наближаючись до Сейму, ділиться на декілька рукавів. Один з них прямує до високого камня, що стоїть на березі, як охоронець. Тут собачі упряжки зупинялись. Собак підгодували сухою рибою, погоничі підтягували реміння на поклажах.

За старшого був високий сивий чоловік. Довгі вуса та розкішна борода вкривались інеєм, а з-під насурмлених брів крижаним блиском світили сірі очі. Короткий вовчий сіряк обтягував його широкі плечі, а шкіряний пояс крутився круг статури. За поясом стирчала сокира з довгим держаклом, а з кожного галянища ведмежих унтів виглядала ручка мисливського ножа. Це був староста села Глухова – Харитон, якого прозивали «Сохатий».

Для поїздки до Чернігова він запросив своїх побратимів, Мину та Бурляя. Вони уже бували у таких мандрах. Обое були мисливцями на великих диких тварин, де потрібна сила та розум. Їх рід дуже давній. Пращури пам'ятали напади печенігів та розорення Путивля. Перші глухівські поселенці копали землянки за озерами, а рід прозивали «Заозерний». Староста Харитон Сохатий запросив і молодих севруків. Це були Малк і Сіроок, вони загартовані від морозів і вітрів, а ще витримують довгі біги за собаками.

Собачі упряжки мчали по льодах річки Сейм. Зимові дні короткі. Під вечір небо насурмилось і повалив сніг. Перші сани завернули під високу глинисту кручу. Зверху звисали густі чагарники верболозу. Собаки лягли на сніг. Севруки поставили високі жердини під кручу і накрили кожами. Утворився зимовий курінь, який захищав людей і собак від снігу. Собак годували рибою та сухим м'ясом.

Погоничі зібрались біля середньої упряжки, гомоніли, гризли суху рибу та соти з медом. Під час таких зупинок на ніч, була велика загроза від нападу зграї вовків. Вовки загризають собак. У таких випадках подорожуючі брали декілька забитих тушок ягнят чи телят і везли у санях.

При нападу вовків забите ягня жбурляли вовкам, а ті відставали від валки, яка втікала якнайшвидше від переслідування. Ранку не чекали. Посеред ночі підняли собак, знову годували їх рибою. Собаки підняли лемент за рибу, погоничі ловили жожака упряжки за шлейку і бігли поряд. Десять собак мчали за жожаком. Собача валка мчала по льодах. Погоничі зіско-

чили на верх поклажі і крутили довгі жердини над собачими спинами, вимагаючи послуху, але собак не били.

Навкруг простиралось море білих снігів. Стояла мертва тиша. Десь збоку, з високої кручі, долинув високий звук, завивав вовк. Згодом до нього приєдналися два чи три інші голоси і нарешті завилла вся зграя. Вовки мчали за собачою валкою. Із задніх саней севрук Мина скинув у зграю двох ягнят і половину теляти. Вовки відставали, але їх вожак був затятий, біг поряд і дістався першої упряжки. Собаки вибивались із сил, піна летіла із ротів, чулось лише гарчання. Харитон вихопив смолоскип, викресав вогню і жбурнув під ноги вовку-вожаку. Вовки сіли на хвості і вили, але позаду їхав Бурляй і кинув їм ще одне ягня. Сейм упадав до Десни, валка різко повернула на південь. Тривожна зимова ніч залишилась позаду. Новий ранок розпочинався промінням, сніг іскрився. Чернігів був уже близько.

Ще здалеку виднілись під Черніговом намети купців. Курілися дими від багаття. Санірозовальні з поклажею стояли рядами, а позаду рядів погоничі годували коней. Це були купці з далеких північних земель. По Дніпру, із Смоленська і Любеча, привозили пушнину чорнобурок, сребристого горностая, п'ятнистої рисі, рижої росомахи.

З берегів Варяжського моря прибували, незнані у Сиверській землі, рідкісні товари: морський криштал, бивні моржів, роги оленів, китовий ус, вироби з металу.

Валка із Глухова зупинилась поряд із такими ж сиверянами, як і вони. На березі Десни уже декілька днів стояли купці із Путивля та Липовецька. Глухівський староста Харитон давав розпорядження:

– Бурляй, став намет поряд з путивльськими! А я піду по рядах та огляну товари.

Перший ряд купців проходив по-під стінами Чернігова. Другий ряд саней та наметів стояв проти першого. По середині лишався широкий прохід, по якому змогли б проїхати коні з товаром. Виставивши товар, купці ходили між рядами та оглядали прибулий товар. Вони приглядались та прицінялись до потрібних речей, домовлялись про обмін товарами.

Тут, у рядах, оглядали та перевантажували товари з одних саней на інші. До XII століття Київська Русь не мала своєї монети, яку б використовувала у торгівлі. Але при княжому дворі існувала традиція нагороджувати воїнів або бояр «золотою гривнею». «Гривню» кували ковалі. Круглу та розплескану, із зображенням тризуба, гривню вішали на шию на шнурку. Згодом ця гривня виступала, як грошова одиниця.

Глухівський староста Харитон оглянув торгові ряди під стіною і звернув у ряд, який проходив по берегу Десни. Тут зупинялись купці із Києва та з південних земель Руси. Харитон шукав київських купців, бо вони привозили сіль і «хліб». Багатий сиверський край не мав свого «хліба» і своєї солі.

Під час весняного торгу до Києва прибували по Дніпру ромейські купці. Вони везли сіль. Київські купці закупляли сіль, зберігали її у закромах, а зимою везли під Чернігів і міняли на пушнину. Найціннішим товаром був «хліб». «Хлібом» називали всяке зерно, що йшло на їжу. «Хліб» сіяли південні слов'яни, а на продаж везли весною на торжки на дніпровських островах. Закупивши зерно весною, купці зберігали його до зими.

Севрук Харитон надібав сани із клунками солі. Він не знав, як почати торг, та купець перший звернувся до нього:

– Звідкіля прибула ваша валка? Чи маєте «куниці»?

Та у глухівських мисливців була високоякісна пушнина. Шкіри рудих лисиць переливались різними відтінками червоних та жовтих кольорів. З великим умінням знімалась шкіра з голови лисиці. На своїх місцях лишались і носик, і вушки, і очі. Всі чотири лапки з кігтями лишались біля черева. Лисячий хвіст теж лишався незайманим. Він продовжував темну спинку лисиці і округлявся у розкішну і пухку прикрасу. Шкіри водяних видр і лисок відливали «сребром». Нагадуючи водограї на річках. Невеликі шкірки куниць мали різні від-

тінки. У лісових хашах зустрічаються темно-бурі звірки, а на просторах лісо-степів переважають світло-жовтні куниці. Шкірки куниці використовували для прикраси одягу. По числу куниць оцінювали деякі товари. Згодом у Русі дрібну монету назвали «куна».

Глухівські купці на торг під Чернігів привезли п'ять саней з товаром. Двоє саней були навантажені пушниною. Це були шкіри дрібних пухнастих звірків. Молоді севруки, Малк і Сіроок, упряглись у сани і потягли їх на берег до київських купців.

Пушнину поміняли на сіль. Залишились сани із шкірами великих звірів та домашніх тварин. На перших санях, у трьох плетених кошулях, на самому дні розвальнів був мед у сотах і віск кусковий.

Серед ночі прибули купці із південних земель, що знаходились по берегах річок: Стугни, Трубіжа, Россі, Ірпеня, Сули. На цих землях сіяли хліб: жито, просо, ячмінь, овес, чумизу, чечевицю. Біля них скупчились сиверські купці та варяги з «товмачами». Та купці з «хлібом» називали високі ціни. Спершу вони закупляли кожі великих тварин, які підуть на одяг та взуття. Харитон встиг провести обмін серед перших. Декілька оклунків із зерном завантажили на глухівські сани. Староста взяв свого побратима Мину і рушили на пошуки зброї та металевих речей. Весь мед і віск обміняли на сокири та на великі мисливські ножі. Такий товар привозили варяги.

Поступово купці залишали великий торг під Черніговом. Першими рушили у дорогу путивльські купці, за ними – липовецькі. Коні мчали по льодах Десни, завертали на ріку Сейм. Липовецькі купці добирались до своїх осель за один день. А Путивльська валка була у дорозі день і ніч.

Собачі упряжки глухівських купців держались дороги по льодах, яку пробрили коні попередніх валок. Собаки потягнуть і по сліду, і по бездоріжжю.

Харитон зупинив валку саней. Собак годували на день п'ять або шість разів. Для зупинки на нічліг вибрали кручу з великою печерою. Неподалік ріс молодий сосновий ліс. Севруки рубали дерева під корінь і зложили перед печерою високе багаття.

Собаки лежали у печері, багаття горіло цілу ніч, сани закривали вхід, спали по-черзі. Під ранок з'явилися вовки і оточили подорожніх. Собаки боялись вовків, не давались до рук. Лише вовкодави-вожаки дали себе впрягти у сани, а решту собак помістили зверху на сани і накрили потертими лантухами із шкір. Сани зв'язали між собою. У перші сани разом із вовкодавами упряглися Бурляй і Мина, по боках стали Малк і Сороок з рогатинами. Харитон сидів у задку на задніх санях і тримав смолоскип, що димів.

Валка рушила, вовки не відставали. Харитон дістав із лантуха одну лайку, оглушив її смолоскипом і жбурнув у зграю. Вмить жертву розтерзали. Так глухівська валка дісталась до Мутинських лісів. Раптом з одного берега почувся тривожний рев оленя, але самого звіра не було видно. Зграя вовків помчала у напрямку звуків. Сиверяни впрягли собак у сани, валка мчала до Путивля. Бурляй перший оговтався і гукнув Харитону:

– Для поїздок у Чернігів треба закупити коней. Соберем у Глухові народне «віче», нехай громада вирішить цю важливу справу.

II

ВЕСНЯНИЙ ТОРГ НА ДНІПРІ

Торгові шляхи по річках використовувались не лише зимою. Весною з річок сходили льоди, за ними прибувала валова вода. Чисельні притоки Дніпра несли силу силенну води у його русло. Рівень води у притоках і у Дніпрі підіймався. Низини, заплави, ярки, озера ховались під водою. Широчінь ріки — велетня нагадувала море. При весінньому розливі вод дніпровські пороги ховались під водою. Це давало змогу великим торговим судам підійматись уверх по Дніпру, обминувши пороги. Ще далекими пращурами для ведення торгівлі обирались острови посеред Дніпра.

Заморські купці поспішали використати весінні води. Вони заходили у гирло Дніпра, підіймались уверх, заходили у води приток: Росі, Сули, Супою, Остра. Тут були торгові зупинки. З навколишніх земель слов'яни прибували на човнах, на паромах, на байдаках, на ладьях, на довбанках. Їхали племена: прип'ятські, верхньодніпровські, сожські, сиверяни і севреки, деснянські, сеймівські. Із верхів'я річки Оки по менших річках – Остер, Сейм, Десна, Снов – спускались вятичі.

Купці-romeї плывуть по водах Євксинського Понту, який ще називали Тепле море. Їх кораблі мають високий вигнутий ніс та високу корму, борти вигинаються дугою. Біля самої води з боків корабля зроблено отвори для весел. Судно женуть веслярі-раби, яких приковують до лави.

За допомогою трикутних вітрил змінюють напрям корабля. Згодом такі судна назвали «галери». До задньої корми канатами прив'язані човни із різним крамом. Romeї везуть до Київської Русі: тканини, мідь, залізо, приправи, прикраси, сухі фрукти і сіль. За сіллю romeї плавають до мілкого моря, яке знаходилось у степах і відділене від Теплового моря Керченським перешийком. Давня назва його Сурезьке море. Біля нього є соляні озера. Сіль нагрібали раби руками у корзини і носили на галеру. Тут траплялися напади кочівників, тож купці везли і воїнів.

На весняний торг на Дніпрі вирушали невеликі каравани торгових кораблів. Найменше караван мав дві галери, але могло бути і до десяти суден. Каравани підіймались уверх по Дніпру безперервно, бо природа відводила дуже короткий час для «валової води». Купці їхали по Дніпру безбоязно. Під час розливу рік кочівники у степах не з'являлись. На дніпровських островах заморських купців уже чекали слов'янські племена із своїм крамом. Частина купців зупинялась біля островів на торг; інші – підіймались вище уверх по течії, до великого торжища під горою.

На високій горі стояло укріплення русів, на пологих спусках проводились торги. Лише дві або три галери завертали у притоки Сулу і Супою для малого торгу.

Перший весняний торг збирався на пісчаному острові Торжок, який знаходився проти гирла річки Рось, що впадає у Дніпро. На Торжок-острів прибували човни з берегів Росави, з Рось-ріки, Роставиці-ріки, з Поросся. Росичі привозили зерно (пшениця, ячмінь, овес), шкіри великих тварин і диких звірів: буйвалів, коней, турів, зубрів, корів, вепрів. А також на продаж ішли запаси їжі: в'ялене та сушене м'ясо, жири, меди і віск, суха риба.

Знизу, уверх по Дніпру, каравани купців-romeїв спершу зупиняються біля острова Торжок. Тут вони заберуть весь «хліб» – пшеницю і ячмінь. Проходив обмін товарами. Для купців-слов'ян найголовніше: як найбільше закупити солі.

На Торжок-острів прибувають і купці з півночі. Це прусси з берегів Варяжського моря. Вони везуть найкращу за усіх пушнину та шкіри північного звіра. Пруси домовляються з romeями і плывуть з ними до Візантії, де продадуть свій товар набагато дорожче.

Другий весняний торг знаходився уверх по Дніпру під горою. Глибина під високими берегами давала змогу зупинитися великим суднам. Пологі береги під горою були зручні для ведення обміну товарами. На горі стояло укріплення Русів. Тут під горою знаходився верхній торг. Першим опустів Торжок-острів, але торгові каравани прибували і прямували на верхній торжок під горою. Під гору прибували слов'янські човни із Ірпиня, Тетеріва, Уж-ріки, Горинь-ріки, Остра, Десни.

Купці-romeї за багато років плавання по Дніпру вивчили слов'янську мову. При обміні товарами romeї дають клятви щодо якості своїх товарів, згадуючи Ісуса Христа та Діву Марію.

Слов'яни-язичники при обміні згадують бога Сварога, який не дає їм збрехати. На верхньому торзі під горою головними товарами обміну теж виступали «хліб» та «сіль». За одного бобра давали п'ять жмень солі, за одну куницю – три жмені, за одну видру – дві жмені, за десять

білок – лиш одну жменю солі. Зерно пшениці та ячменю – це слов'янський товар, то і ціни складала слов'яни. При обміні зерно міряли міркою, яка мала вигляд посудини із дерева.

Це були різні ковши, довбанки, ступи, ковганки. Прибулі купці постійно виміряли рівень води у Дніпрі. Вода спадала, за одну ніч великі судна відпливали від гори. Вони поспішали по великій воді пройти дніпровські пороги – дьявольсье пекло, як їх називали християни.

III

У ВЕРХІВ'ЯХ СУЛИ

Весною Дніпро розливається, мов море. Пороги ховаються під водою. Лише під час великого розливу торгівельні каравани підіймаються уверх по Дніпру та міняють товари на тутешніх торжищах. Із кожного каравану купці виділяють два або три судна, які прямують, ніде не зупиняючись, у верхів'я річки Сули або Супою. У верхів'ях цих річок з давніх часів існують торгові зупинки. Тут торг малий, але бариш великий. Купці-ромеї визначають самі, яким суднам заходити на малий торг. Їх кораблі під вітрилами та з допомогою прикутих рабів-веслярів поспішають уверх по Сулі.

Зупинка завжди проводиться біля глибоких озер, до яких з двох боків впадають місцеві річки. Згодом ці річки назвали – Ромен, а зупинку – Ромни, від слова «ромеї». За кораблями тяглася низка човнів з крамом. Їх переганяли по річці Ромен на іншу, що звалась Торговиця. На берегах Торговиці вже стояли намети і диміли багаття. Сиверські мисливці чекали купців-ромеїв. Вони привозили пушнину, шкіри, вік, меди, суху рибу.

Сиверці чекали «солі» та «хліба», ромеї це знали. Прибулі купці встановлювали високі ціни, мали великий бариш. Лише за мед та віск сиверяни називали свою ціну. Проходив обмін товарами.

По Десні, по Сейму, по Клевені, вниз за течією, пливли човни, ладьї, пароми з різним товаром. Весною по великій воді діставались до широкої та повноводної річки Язучої, що впадала у Сейм. На берегах Язучої зустрічались невеликі поселення-слободи. Обидва береги Язучої переходили у безкінечні болота. Лише десь посередині виступали круті береги з обох боків.

До Язучої впадають невеличкі річки: Липка, Кросна, Конотопка. На одному пагорбі, що висунувся занадто у Язучу, виднілося городище, обнесене високим частоколом. По кутах дві високі вежі нагадували про постійну небезпеку.

На Торговицю прибували заздальгидь, шукали сухий пагорб, ставили намети, розклали багаття. Товар виставляли рядами, на ніч накривали шкірами, посилали на Сулу човен з людьми на розвідку. День і ніч проходили у чеканні.

Сиверяни знали, що прибудуть лише два або три кораблі. Ромеї їх називали «галери». Прикуті веслярі будуть гнати «галери» проти течії. Позаду кожного судна тяглося по п'ять човнів із крамом, на веслах сиділи чорнокожі раби, голі до поясу. З великих кораблів обмін товарами проведуть у Ромнах, а човни поженуть на Торговицю. Обмін товарами проходив жваво та рішуче.

Якщо сиверянин не згоджувався на запропоновану ціну ромеями, міг залишатись без зерна і без солі. Без перестану купці між собою домовлялися, сперечалися, роздивлялись крам, нюхали і м'яли пушнину, мочили шкіри, смакували меди. З кожним днем мінялись ціни. Сіль і зерно у ромеїв закінчувалося. То ж у останній день ціни виростали.

На кораблях кормовий заміряв спад води у Сулі по декілька разів на день. Вода спадала. Враз почалася метушня. Човни з крамом чіпляли до кораблів, на галерах всі сідали на весла, гнали судна вниз по течії до Дніпра. Попереду на мороплавців чекали дніпровські пороги.

Ще на порогах була висока вода, але смертельна небезпека чекала на кожного. Якщо скелі піднімуться над водою, на купців чекає праця переправи волоками, під час якої можуть наскочити степовики. На першому кораблі стояв проводир і показував шлях за яким повертала

решта. Сулу і Псьол минули під вечір, повернули під правий високий берег і зайшли у тиху гавань, стали на якір. Другого дня вирушили по Дніпру, поминули гирло Ворскли. Тут течія Дніпра уповільнила хід. Русло проходило між високими кам'яними берегами, які звужувались. Починались дніпровські тіщини.

Було тихо, без вітру, вітрила обвисли. На кораблях і човнах усі взялися за весла, гребли з усіх сил. День спадав, темніло. Вожак каравану повернув кораблі у тиху заводь невеличкої річки. В темноті на пороги не підеш. Тут ромеї-християни відправили молебінь за благополучне проходження порогів. Вода спадала.

На ранок караван знову вийшов на широчінь Дніпра. Шлях проходив у дніпровських «тіщинах». З одного боку до Дніпра пробилась через скелі річка Самара. Минувши гирло Самари, ромеї побачили посеред річки острів, перед яким проходила гряда каміння. Це починались дніп-ровські пороги. Паруси на галерах опустили, взялися за весла. Їх понесла шалена течія.

Караван перевалив через рубіж. Враз на шляху під островом підіймався водяний бурун; вода повертала вбік, потягла за собою караван і винесла за острів.

По всій ширині Дніпра били фонтани із води; гострі трикутники каміння визирали на поверхні, їх накривало водою, утворюючи водяні горби. Човни летіли, мов тріски. Веслярі сліdkували за камінням та вчасно звертали. Береги розходились, русло ширшало, «тіщини» залишались позаду, зустрічались наполовину затоплені острови.

День пройшов у великій напрузі та у страху. Попереду з'явилися обриси великого острова Хортиця. Цей острів не затоплювало водою. Здалеку виднівся ліс, а згодом почали проглядати невеликі хати під очеретом. По берегах виднілись сліди від багаття. Караван ромеїв пристав до берегу. Тут християни принесли хвалу богу, що врятував їх від вірної смерті.

IV

ОСІННІЙ ТОРГ НА ХОРТИЦІ

Весною та влітку Хортиця була безлюдна. Коли племена готів володіли приморськими степами, а може і до них, по річках Ворсклі, Самарі і Орелі жили слов'яни, які розробляли землю та сіяли зерно. Зерно возили на осінній торг на Хортицю. Цей острів ромеї називали іменем святого Григорія, а слов'яни назвали «Хортиця» по імені бога сонця – Хорс. На Хортиці було святилище, тут приносили жертви богам. Але християнські завойовники зруйнували «капище» язичників.

Влітку оживають степи. Чисельні яри та вибалки, що звільнилися від води, заростають густими чагарниками, верболозом, травами. Степи вкриваються ковілями. Земля твердіє, з'являються кочівники. На півдні біля берегів Чорного моря, колишнього Євксинського Понту, в різні часи кочували різні племена. До «княжої доби» Київської Русі слов'янські народи потерпали від нападів лютих хазар. Вони приходили від Волги, де була їхня держава і столиця Ітиль. Князі Русі зруйнували хазарську державу, столицю спалили.

Відкрився шлях на Причорномор'я іншим кочівникам. Прийшли косоги, печеніги, торки, ясси, половці (кумани). Вони вели постійні набіги на слов'ян, що осіли по південних притоках Дніпра: Сулі, Супою, Псьолу, Ворсклі, Росі, Стугні.

Племена відступили на північ, у ліси та болота. Кочівники їх грабували та набирали великий полон. Їх орди скупчувались поблизу Дніпра та чекали осені. На острові Хортиця відбувався осінній торг.

З багатьох держав, що були біля Чорного та Середземного морів, їхали купці з товарами, звертали у гирло Дніпра, зупинялись біля Хортиці. Це були іллїни, ромеї, карикатяни, афіни, єгиптяни, сірійці. Привозили різний товар: тканини, приправи, прикраси, сухі фрукти, вироби із заліза та міді.

Окремі галери, перед відправкою на осінній торг, вирушали на південь, обходили півострів Крим. Заходили у Керченський пролив, пливли по Азовському морю, до солоних озер. Купці везли рабів і озброєних воїнів. Галери грузили сіллю. Із дна озера сіль нагрібали у кошулі, носили на судно. Воїни в той час відбивали напади кочівників.

Літом Дніпро міліє, пороги виступають із води на всю величність; шлях уверх стає перекритим. Кораблі і товар тягли по березі волоком. Біля порогів на купців чатували степняки, тож купці брали із собою озброєних воїнів.

Причорноморські купці зупинялись під Хортицею. Сюди прибували і слов'яни із ближніх рік із зерном. По суходолу до Дніпра на конях, на верблюдах, на гарбах їхали купці із кочових орд. Вони везли на осінній торг шкіри великих тварин, овечу шерсть, копчене м'ясо.

Та основний товар у кочівників був – люди. Полонених зв'язували, окремо жінок і окремо чоловіків. Гнали по степу босоніж. Але годували ретельно, хоча це була лише в'ялена конина. Це був товар на продаж.

На осінньому торзі на Хортиці основною ланкою виступала работоргівля. Торгівля рабами приносила великий бариш купцям. Купці повезуть людей на далекі торги других держав і продадуть у рабство. Кочівники отримали полон задарма, а чужоземні купці заплатили їм дорого.

Осінній торг на Хортиці тривав довго, до самих морозів. Тут для кораблів були тихі бухточки. На острові стояли хати, де можна розміститись і чекати живого товару.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

ВЕЛИКІ ПРОТИСТОЯННЯ

I. Відродження Східної Русі. – II. Литовсько-руське княкiвство. – III. Вікова ворожнеча між Польщею і Москвою. – IV. Козаки на Україні. —

У. Заснування колегії у Києві І ВІДРОДЖЕННЯ СХІДНОЇ РУСИ

Східна Русь з 1235 року знаходилась під татаро-монгольським ігом. Майже всі городи були зруйновані. Князі поступово підіймали свої володіння із попелищ. На право управляти князівством вони їздили у ставку до татарського хана по «ярлик». Московський князь Дмитро Іванович (1350—1389 р.р.) підняв Москву із руїн, поставив кам'яний Кремль, об'єднав зусилля дрібних князів Східної Русі і виступив проти татар. Він одержав перемогу у битві біля Дону на Куликівському полі.

Але татари не відступали. Через два роки вони пішли на Москву, спалили і розграбили. Орда ще довго з Русі брала данину сребром і золотом.

На річці Волзі утворились татарські князівства з городами-укріпленнями: Казань і Астрахань. Вони постійно нападали і розоряли руські землі. Московським князям вдалося об'єднати дрібніші князівства і створити одне міцне князівство.

У XV столітті до Московського князівства вже їхали купці німецькі, фламандські, голондські. Був лише один торговий шлях, який з'єднував Псков і Ригу, він літом проходив по воді, а взимку по снігу. Ліси та болота відділяли городи від причалів на Варяжському морі. Між Ярославцем і Москвою торгові каравани проходили лише зимою: 700—800 саней, загружених зерном та рибою, їхали із охороною, яка захищала від нападу татар. Чужоземні купці мали привілеї, а на руських купців накладали податки та пошліну.

Одиницею у торгівлі був «рубль», від слова «рубати», він мінявся на 100 копійок. Вага «рубля» відповідала 16-ти золотників сребра. Ці рублі цінували англійські купці, копійки мали назву «деньга» від татарського «дин» – сребро.

У XVI столітті на монеті з'явилося зображення воїна із списом, по російському «копіє». Монету назвали «копійка». Ще була дрібна монета «алтин» (від татарського all-шість) – або монета 6 копійок; гривня відповідала – 20 копійок; полтинник – піврубля. Сребряна «деньга» мала овальну форму, вона запозичена у татар.

Це дрібна монета, купці набирали монети у рот (до 50 штук), не рахуючи, і розраховувались. У 1553 році на Русь прийшла чума і довго косила людей. У Пскові лише захоронили 25 тисяч трупів, а за межами міста ніхто не рахував.

Весною чума була уже в Луках, Торопці, Смоленську, Полоцьку. На слідуєчий рік вона дійшла до Новгороду, Старої Русі, Можайську і до Москви. Методи боротьби були жорсткі. У Новгороді вигнали псковських купців, обвинувативши їх у розносі хвороби, а хто не підкорився, того палили живцем. Палили священників за те, що ходили до хворих з молитвою.

Культура, просвіта та література у житті Московського князівства XV-XVI століть стояли на рівні до татаро-монгольського нашестя. Література і наука були церковними. З'явилися книги митрополита Макарія «Степенная книга» – релігійні повчання, «Місячні читання» – про життя святих. Свої подорожі у святі місця описали Поздняков і Коробейников. Була написана Енциклопедія різних правил для суспільства, яка називалась «Домострой». Ця праця колективна.

Православна Росія рівнялась на рабовласницьку державу Візантію, в якій базилевси релігію поставили на службу державі, під релігійними прапорами завойовували інші народи. Московські князі будували церкви і монастирі, а про школи не дійшли згадки до наших часів. Хоча до татар у старих монастирях були школи.

На початку XVI століття у Московському князівстві сідає на престол Іван IV. Під його правлінням утворилась олігархія, у державі розпочалась боротьба між боярами, тиранія і

смути. Релігія і церква підносили особу князя до рівня божества. Князь Іван IV назвався царем, а князівство називалось царство. Він говорив: «царь аки бог, из мала до велика чинит». Це був царь-деспот, жорстокий та лукавий, хоча мав гострий та допитливий розум. Московське царство з усіх сторін обступали ворожі сусіди.

Польща вже відняла у Москви Псков і Полоцьк, обступила Смоленськ. На півночі Швеція висадила на берег Варяжського моря і зайняла половину Лівонії, перекрила торгові шляхи до Москви. На Сході татари забирали у купців хліб. На півдні – козаки не підкорялись, добились волі. Московський цар провів у державі ряд змін, які приводили до військової повинності всіх підлеглих. Із вільних людей набиралось військо стрільців, яке було озброєне та вивчене на європейський зразок.

До війська приписувались служиві люди, козаки, селяни. Вони мали зброю: луки, списи, саблі, сокири. Були запрошені західні майстри-ливарники, що плавили руду і виливали гармати. Так у похід на татар у Казань цар повів 150 гармат, це вирішило битву. Під час військового походу всі області великого царства постачали військо: людьми, кіннями, фуражем, припасами їжі, підводами та інше. Це був обов'язок підлеглих. На Казань було зроблено декілька походів. Лише у 1557 році були приєднані Казань і Астрахань до Московських земель.

Лівонія – яблуко роздору. Вона розташована по берегах Варяжського моря, через її землі ідуть торгові шляхи із західними купцями. За Лівонію бились: Польща, Литва, Швеція і Росія.

Московський цар пішов війною на Лівонію, вимагав повернути колишній Юрьев, що збудували київські князі, ставив Лівонії докори за утиски православних церков та невиплату податі на мед. На допомогу цар привів татар. Лівонію грабили. Лівонія просила відстроку.

У 1558 році Лівонія була приєднана до Московського царства. З Польщею не припинялись військові чвари.

Польща зажадала повернути собі Новгород та Псков, колишні городи Литовського князівства, що вважала їх своїми, як наслідні. Литовський король Ягайло одружився з польською королевою Ядвігою і його королівство перейшло до поляків.

У 1563 році Московський цар на такі вимоги рушив війною на Польщу і відібрав назад свої городи Смоленськ і Полоцьк. Султан турецький не прощав Московському царю розорення Казані і Астрахані. У 1571 році татари переправились через Оку, підійшли під Москву.

Оборону тримав князь Бельський, але Москву взяли, спалили, забрали у полон 150 тисяч людей. Султан вимагав у царя 2000 рублів данини, але царь послав лише 200 рублів. Тоді татари через рік ще раз з'явилися під Москвою. Князь Михайло Воротинський прогнав їх.

У Польщі помер король Сигизмунд-Август. Три роки шукали нову кандидатуру. Турецький султан уже давно зазіхав на слов'янську державу. Він виставив свого кандидата Стефана Баторія, трансільванського воєводу, привіз його у Варшаву, а під містом поставив 120 тисяч татар для підтримки кандидата.

У Варшаві розпочалась паніка, але поляки його прийняли. Баторій не знав польської мови, говорив по-латині, але був талановитий полководець. У нього була лише одна мета – походи на Москву.

Похід Баторія на Лівонію ще більше спустошив землі на берегах з морськими пристанями. Знову під Польщу підпадають Псков і Полоцьк.

Баторій зібрав військо до 15 тисяч воїнів і пішов на Московське царство, зайняв Полоцьк. Московський цар Іван IV зібрав військо у 30 тисяч чоловік і дав наказ усім городам формувати гарнізон

Армія Баторія організована та підготовлена по європейським уставам, являла велику загрозу старій московській армії.

II

ЛИТОВСЬКО-РУСЬКЕ КНЯЗІВСТВО

На початку XIV століття на півночі утворилось Литовське князівство. Литовці не слов'янського кореня. Литовський князь Гедимин, розширюючи свої землі, завоював Білу Русь і Червону Русь, підійшов до Києва. Та рештки удільних князів Київської Русі вийшли із військом йому назустріч.

У 1320 році на річці Ірпень відбулася битва. Багаточисельне військо Гедимина перемогло невеликий загін князів, зайняло Київ. Син великого литовського князя, Ольгерд, рушив на татар.

У 1360 році відбулася битва на «Синіх водах». Литовське військо розбило трьох татарських ханів, а рештки татар утекли у Дике поле. Литовське князівство доходило до берегів Чорного моря. У 1360 році прилучено великий край на лівому березі Дніпра – по річках Сула, Ворскла, Псьол. Також були прилучені Чернігівське і Новгород-Сіверське князівства. Україна перебувала під владою Литви.

Згодом один із литовських князів, Ягайло, одружився із польською королевою Ядвігою. У 1413 році відбулася злука двох держав. Польська шляхта переселялась на білоруські і українські землі, вводилась католицька релігія.

Брати Ягайла, удільні князі Витовт та Свидригайло, виступали проти прилучення українських земель до Польщі, боролись за самостійність Литви. Але королі Польщі: Владислав I, Владислав II, Ян Казимир вели наполегливу політику закабалення Білорусії і України. Уводилась католицька віра, будувались костьолои, розширялись пільги, привілеї та права католиків на Україні.

Литовські пани зрівнялись у правах із шляхтою. На південних землях з'явилися великі землевласники: Острожські, Заславські, Вишневецькі, Збаражські, Чарто-рийські, Сангушки, Вороньцькі, Рожинські, Четвертинські та інші. Селяни, що жили на землях багатії шляхти, потрапили у вічну кабалу. Вони стали безземельними, не мали ніяких прав, а лише чисельні повинності. Поляки називали їх «хлопи».

Шляхта мала право суду і не допускала короля до своїх управ. З поляками переселились на українські землі німці, євреї, чехи. В містах заводили «магдебурзьке право», що означало поділ ремісників та купців на «цехи», це надавало різні пільги.

На початку XV століття Литва прилучила міста сусіднього московського князівства: Смоленськ, Полоцьк, Псков. По річці Десні зайняла міста: Любеч, Чернігів, Новгород-Сіверський. На півдні утворилось могутнє ханство – Кримська орда. Вона займала острів Крим і степи біля острова. Цілі століття орда терзала Україну. За часів хана Менгли-Гірея орда пішла на українські землі грабувати.

Литовське князівство не чинило ніякого опору. На Україні польська шляхта дбала лише про свої угоддя, кожен окремо від інших.

Король польський не втручався у справи шляхти. Удільне литовське князівство було скасоване. Татари зруйнували і пограбували Київ у 1482 році, а у 1493 і у 1495 роках розорили Чернігівську землю і самий Чернігів. Чернігівські князі запросили захисту у Московського князя.

У 1500 році Чернігівський князь Семен перейшов у підданство до Москви із Чернігівською землею від річки Остер. Тоді ж перейшов до Москви і князь Новгород-Сіверський Василь Шемятич. Москва виставила військо на оборону цих земель від Литви. У 1508 році князь Михайло Глинський задумав підняти повстання на Україні. Та тут піднялася проти нього польська шляхта, бо Московське князівство і Польща ворогували з давніх часів.

У кінці XV століття на Русі укріпився польський звичай: віддавати міста старостам для управи. Утворились Канівське та Черкаське староство, а в них уводився військовий стан під назвою «козаки». «Нетяглі» люди, що не мали ні повинностей, ні майна, мали право ставати

на службу, віддавати себе у заклад і таке інше. Такими людьми заселялись нові слободи. Утворювалась в Україні нова верства, що звалась «козаки».

У 1569 році настала єдність (унія) Литви і Польщі, в Україні завели такі порядки, як у Польщі. Шляхта увільнялась від відбування військової повинності, а маєтки були їхньою власністю. Пани були католицької віри і польської народності. Православні українці позбавлялись права служити в урядах громадянських і державних. Після унії шляхта брала «грамоти» на «порожні» землі на Україні, а селяни потрапляли у повну залежність від панів, платили податі та відбували повинності.

III

ВІКОВА ВОРОЖНЕЧА

МІЖ ПОЛЬЩЕЮ І МОСКВОЮ

У XVI століття Нової Ери закінчилось правління династії Рюриковичів на Русі. Московські бояри обрали царем Бориса Горудова. Лише п'ять років він удержався на престолі. У 1604 році в Литві об'явився самозванець Лжедмитрій Перший. Як сповіщають історичні довідки, це був збіглий монах із московського монастиря. Він утік до Польщі та видавав себе за померлого сина царя. Король Сигизмунд Третій підтримав його намір у поході на Москву, виділив йому польське і козацьке війська. Лжедмитрій прибув до Москви і вінчався на трон. Поляки чинили безлад у столиці, бояри підняли бунт і убили самозванця.

На царський трон бояри обрали Василя Шуйського, Путивлі піднявся бунт, який очолив Іван Болотніков. Цар Шуйський послав військо і повсталих розбили під Тулою.

Невдовзі на Сіверщині у Стародубі з'явився ще один самозванець – Лжедмитрій Другий. З польським військом він підійшов під Москву і зупинився у селі Тушино. Московський цар закликав на допомогу Швецію і вона прислала військовий загін.

Це не сподобалось Польщі і король Сигизмунд Третій об'явив Москві війну. Королевич Владислав з військом вирушив у похід і зайняв Смоленськ.

Московське військо під проводом Шуйського облягло кріпость Смоленськ, але було розбите поляками. Шуйський зрікся царського престолу, а поляки зайняли Москву. У Московському царстві три роки панувало лихоліття.

У Нижньому Новгороді Мінін і князь Пожарський зібрали народне ополчення і рушили на Москву, приступом взяли білокам'яний Кремль, вигнали поляків. У 1613 році у Московському царстві вибрали царем Михайла Федоровича Романова. Та у 1618 році королевич Владислав знову підступив з військом під Москву. Йому на допомогу прибуло Запорізьке військо гетьмана Сагайдачного числом двадцять тисяч козаків. Їм на зустріч вийшло військо Федора Шереметьєва. Владислав запросив миру.

У 1632 році королем Польщі вибирають Владислава IV, який у цьому ж році пішов війською на Москву, оточив Смоленськ. Москва вислала військо під проводом боярина Шейна, який програв битву. Лише у 1634 році Польща і Москва уклали мир.

У 1645 році на Московський престол сідає молодий цар Олексій Романов. На підкорених українських і білоруських землях у Польщі вибухають повстання.

Козацькі ватажки, гетьмани та отамани, очолюють виступи невдоволених, ведуть війни з гнобителями. Королі висилають свої війська, які ведуть нещадні розправи.

У 1648 році гетьман Зіновій Хмельницький очолив запорізьке військо, скликав під свої стяги силу невдоволених селян і розпочав визвольну боротьбу.

Перші перемоги під Жовтими Водами і під Корсунем окрилили гетьмана і він рушив на Польщу, знову були лише перемоги. Та у битві під Берестечком Хмельницький зазнав великої поразки. Військо розбите, половина затонула у трясовині, союзники-татари зрадили і втекли з поля битви.

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.